

УДК 94(477.83)«18»:821.161.2.09

© Михайло Нечипоренко
(Чернівці)

**ПОХОДИ ЛІВОБЕРЕЖНИХ
ТА РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЧИГИРИН
У 1675 – 1676 рр. ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
І.САМОЙЛОВИЧА**

У статті автор аналізує причини та хід військових походів лівобережного козацтва спільно з російськими військами на гетьманську столицю м. Чигирин. У статті розкрито підготовку до походів та їх наслідки. Особлива увага звернена на взаємостосунки українського гетьмана І.Самойловича і командувача російськими військами Г.Ромодановського.

Ключові слова: Іван Самойлович, Лівобережжя, Правобережжя, козацтво, Запорозька Січ, Чигирин.

М.Нечипоренко

**Походы левобережных и русских войск
на Чигирин в 1675 – 1676 гг.
под руководством И.Самойловича**

В статье автор анализирует причины и ход военных походов левобережного казачества совместно с русскими войсками на гетманскую столицу г. Чигирин. В статье раскрыта подготовка к походам и их последствия. Особенное внимание обращено на взаимоотношения украинского гетмана И.Самойловича и командующего русскими войсками Г.Ромодановского.

Ключевые слова: Иван Самойлович Левобережье, Правобережье, казачество, Запорожская Сеч, Чигирин.

M. Nechyporenko

**Campaigns of Left-bank and Russian Troops
on Chigirin in 1675 – 1676 Under the Direction
of I.Samoylovich**

In the article the author analyses reasons and motion of soldiery hikes of left-bank the Cossacks jointly with the Russian troops on the hetman capital Chigirin. Preparation to the campaigns and their consequences is exposed in the article. The special attention is payed to mutual relations of Ukrainian hetman I.Samoylovich and commander of the Russian troops G. Romodanovsky.

Key words: Ivan Samoylovich, Left-bank, Right-bank, the Cossacks, Zaporoz'ka of Sich, Chigirin.

У вітчизняній історіографії існує цілий ряд праць, присвячених участі лівобережного козац-

ва під керівництвом гетьмана І.Самойловича у походах на Чигирин. Достатньо широко висвітлюють військовий та політичний аспект спільних українсько-російських відносин такі дослідники, як В.Заруба¹, О.Сокирко²; О.Гуржій³, Л.Мельник⁴. Автори у своїх працях досліджують російсько-польські та російсько-турецькі взаємини.

Джерельна база роботи заснована на опублікованих козацьких літописах Самійла Величка та Самовидця⁵. Вони були учасниками і очевидцями подій другої половини XVII ст. й багато місця приділили їх висвітленню.

В цілому аналіз історіографії проблеми показує, що деяким її аспектам приділялась значна увага, однак незважаючи на існуючу широку історіографію, є ще деякі недостатньо дослідженні аспекти.

У січні 1667 року в селі Андрусові під Смоленськом представники Московської держави й Речі Посполитої підписали мирну угоду на тринадцять з половиною років. Вона поклала край тривалій війні між ними за Україну. Вирішальною умовою угоди був розподіл українських земель: Лівобережжя прилучалося до Росії, Правобережжя – до Польщі. Київ з околицями на кілька років віддавався під управління Росії, а фактично залишався за нею й надалі. Після підписання Андрусівської угоди, котра зневажала козацьку міжнародну правосуб'єктність, політична ситуація в Україні, яка й без того потерпала від політичних чвар і міжусобиць, надто загострилася. Поділена між двома країнами козацька державність потрапила під перехресний вогонь сусідів – Московщини, Польщі, Туреччини та Кримського ханства⁶.

Під тиском магнатсько-шляхетської опозиції, невдоволеної втратою багатих маєтків на Поділлі та Братславщині, польський сейм не ратифікував умов Бучацького миру, підписаного 16 жовтня 1672 року з Портою. А обраний у 1674 р. польським королем Ян III Собеський поклявся відвоювати всі землі в Україні, втрачені Польщею від 1648 р.⁷

З російського боку лівобережний гетьман Іван Самойлович і командувач російських військ білгородський воєвода Г.Ромодановський у 1674 р. розпочали боротьбу проти П.Дорошенка, прагнучи захопити його володіння зі столицею Чигирин та розірвати союз гетьмана із султаном⁸.

Їхні воєнні дії в 1674-1676 рр. мали кілька особливостей. По-перше, йшла боротьба за приєднання Правобережної України; по-друге, велися воєнні акції проти турецько-татарських наїздів і, по-третє, тривала особиста боротьба І.Самойловича з П.Дорошенком за гетьманську владу над Правобережжям. Ця війна розпочалася в умовах польського безкоролів'я між смертю Міхала Вишневецького й елекцією Яна Собеського, а закінчилася в час зміни влади у Москві після смерті царя

Олексія Михайловича й переходу її до його сина Федора та клану Милославських. Все це також впливало на політичну ситуацію і хід воєнних акцій. Була ще одна особливість: у цій війні українці воювали проти українців, «барабаші» проти «задніпрянців». Тобто в ній поєднувалися боротьба із загарбниками й вагомі елементи громадянської війни – тривала Руїна. Війська гетьманського Лівобережного регіменту були задіяні у війні з Дорошенком і водночас з його союзниками – турками і татарами⁹.

В цілому українське козацьке військо І.Самойловича та Слобідських полків разом із московитами здійснило два походи по завоюванню Чигирин (1674 – 1676) і два походи для його захисту та утримання (1677 і 1678), зрештою, втративши це місто для Росії до кінця XVIII ст. Відразу ж після обрання на гетьманський уряд І.Самойлович розпочав воєнні акції проти турецько-татарських загонів на Лівобережжі і в Пониззі Дніпра. З 1672 р. документи засвідчують і його претензії на владу на правобережній Гетьманщині з очищенням її від турків, татар, поляків і «задніпрянців» – козаків Дорошенка. У квітні 1673 р. гетьман видав наказ І.Новицькому вислати козацькі розвідагони в Пониззя для ведення спостереження за рухом турецького й татарського війська і доносити про все, що там відбувається¹⁰.

Про січнево-лютневий похід на Правобережну Україну найповніші свідчення збереглися у листах Самойловича до Малоросійського приказу. Згідно з його повідомленнями, 17 січня 1674 р. гетьман об'єднав свої війська із військами Ромодановського під Гадячем і вирушив на Чигирин. Форсувавши Дніпро, ці війська захопили Бужин, Крилів і отаборилися біля містечка Боровці. Звідси були послані загони (під'їзди) із козаків і ратних людей, які зайняли Мошни, Трипілля, Фастів, Мотовилівку, Чорногородку. Мешканців цих поселень громадами переселяли на Лівобережжя, аби не дати можливості Дорошенкові поповнювати харчові припаси, живу силу за рахунок українського населення. 31 січня 1674 р. до Чигирини послали окремих корпус козаків і ратних людей під командуванням окольничого П.Скуратова і наказного гетьмана переяславського полковника Д.Раїча. З українських частин належали до корпусу такі полки: Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський, Стародубський, Гадяцький, Переяславський, а також виборні козаки інших полків. Під Чигирином у них «з Дорошенковими людьми був бій... і козаки багатьох... побили і язиків піймали і сікли їх, до міських стін і помешкання все навколо Чигирини випалили». Не піддалися міцні фортечні мури, а тому корпус пішов на північ, захоплюючи придніпровські міста і містечка¹¹.

29 січня 1676 р. Дорошенко, дізнавшись про форсування Дніпра «москалями та барабашівцями», надіслав гінця до великого візира, прохаючи допомоги. Вже 6 лютого султан дав наказ хану негайно рушати на Правобережжя і розбити війська Ромодановського та Самойловича. 2 лютого в таборі під Боровицею І.Самойлович пише цареві черговий звіт про спільний похід з Ромодановським, розповідаючи про події 18 січня – 2 лютого. Того ж дня, 2 лютого, князь і гетьман підійшли до Черкас і розпочали негайно штурм міста. Така велика армія викликала страх у жителів і, як пише Самовидець, «черкаські здалися князю і гетьманові». Дорошенкову забрали з собою, а залишили Прилуцький полк Лазаря Горленка й Острозький полк Герасима Корнбута¹³. 6 лютого вояки Самойловича і Ромодановського через бездоріжжя рушили по замерзлому Дніпру до Канева. Коли вони 9 лютого підійшли до міста, їм назустріч вийшов із старшиною генеральний осавул П.Дорошенка Яків Лизогуб, котрий побачив безперспективність боротьби і здався на милість переможця, присягнувши «його царській величності»¹⁴. Самовидець теж зазначає, що «і канівці, собою стривоживши, поклонилися князеві і гетьманові і до города впустили»¹⁵. 10 лютого союзники відрядили з-під Канева до Корсуня полковника Михайла Кияшку з відділом, а 12 лютого лубенського полковника Івана Сербіна в глиб Правобережжя проти турецько-татарських загонів, які наближалися до Дорошенка. 15 лютого військо князя і гетьмана перейшло на лівий берег Дніпра й отаборилося під Переяславом. У реляції цареві від 13 лютого і 6 березня Самойлович доповів, що П.Дорошенко відправив значні сили між Корсунем і Лисянкою. Яків Лизогуб з наказу гетьмана вислав у розвідку чернігівського полковника Василя Дуніна-Барковського розвідати про наближення татар. Орда підійшла до Лисянки, як тільки розвідка Барковського повернулася в Переяслав. Тоді боярин і гетьман сформували значний козацький корпус, очолений генеральним осавулом Іваном Лисенком та колишніми дорошенковими старшинами – генеральним осавулом Я.Лизогубом та генеральним обозним І.Гулаком. До нього ввійшли Чернігівський, Канівський, Лубенський, Київський, Білоцерківський полки та вибрані козаки різних полків, а також московський полк полковника Цеєва¹⁶.

27 лютого корпус вирушив з Богуслава. Виславши перед собою в похідну охорону авангард, І.Лисенко наблизився до Лисянки, де 2 березня дав бій орді й козакам Григорія Дорошенка. І.Самойлович пише: «Як тільки перші наші люди дійшли близько до Медвина, то там застали під Медвином Грицька Дорошенка, який разом з ордою штурмував місто». Він розбив передовий загін, але невдовзі підійшов весь Лівобережний корпус і,

навалившись на ординців і задніпрянців, «наголову їх розбили, і трупів багато навалили в полі, язиків наловили багато і навіть до самої Лисянки, п'ятнадцять верств рубаючи, гнали до пізньої ночі» орду і козаків Дорошенка. Залишки орди сховалися з Григорієм у Лисянці, а решта втекла й заперлася в містечку Тарасівці¹⁷. Самовидець кепкує, що ті «заледве увійшли в Лисянку – добре один гнано»¹⁸.

У Лисянці вибухнуло повстання проти татар. Прибулі від Самойловича з'єднання Чернігівського, Київського, Лубенського і Білоцерківського полків на чолі з Лизогубом полонили рештки татарського війська. Григорій Дорошенка «знайшли на передмістю криючогося й узяти в неволю на Москву». 4 березня 1674 р. його і командира татарського загону мурзу Джану-Тугая привезли до Переяслава, де стояли військо гетьмана і князя¹⁹.

Після цих боїв придніпровські правобережні полки змушені були «схилитися його царській величності та гетьманові задніпрянському Івану Самойловичу, – пише автор літопису – Самовидець, – опроч самого Чигирин і Павлочі. І побравши письма от гетьмана Самойловича полковники по городах разъехали з войсками»²⁰. Для підтвердження об'єднання Правобережної України з Лівобережною в Переяславі 16 березня 1674 р. була скликана рада, де старшина десяти правобережних полків формально усувала від влади П.Дорошенка й проголошувала гетьманом обох боків Дніпра І.Самойловича, котрий відтепер титулувався лише так і не інакше²¹. Самовидець зазначав, що «й по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехал, жалуючи утратити гетьманства». Він обіцяв улітку прибути на раду і продовжити з царським урядом переговори про умови власної здачі і про майбутню долю України²².

Навесні до гетьмана Петра Дорошенка надійшла від турків допомога два султани з ордою, котрі разом із загонами Андрія Дорошенка зайняли Лисянку, Вільховець та інші міста. Сюди 16 травня прибув із російськими та козацькими військами як наказний гетьман Д.Райча, «який, напавши на них за Тайшликом, оних значно громив, бо чотири милі гонили, рубаючи татарву, і багатьох спіймали».

18 травня 1674 р. з п'ятьма лівобережними полками Переяславським, Миргородським, Полтавським, Лубенським та Гадяцьким рушив у напрямку до Сміли, де до нього мали приєднатися правобережні Канівський, Черкаський, Уманський, Корсунський та Торговицький полки і, склавши разом двадцятитисячне військо, рушити проти орд та дорошенківців під Чигирин. У козацький корпус були введені також московські стрільці в 1000 чоловік та 1000 чоловік сумського полковника Герасима Кіндратьєва.

Під Орлівцем татари солтанів Мібарен-Гірея і Джамбет-Гірея та козаки Андрія Дорошенка атакували Уманський і Гадяцький полки, котрі рухалися за похідним табором Дмитрашки ар'єргардом. Але наказний вчасно скерував туди козацьку кінноту в 3000 чол. і завдав татарам і дорошенківцям нищівної поразки в гарячому бою, котрий тривав з полудня до півночі. Татари ганебно втекли, так що козаки гетьмана гнали їх аж до Чорного лісу. По дорозі вони втратили 7 бунчуків, 3 прапори, 3 литаври, 20 чол. полонених, з яких два вищі офіцери. А Дорошенко із залишками війська замкнувся в Жаботині²³.

Влітку бої ішли фронтом по всьому Правобережжю. 1 червня Самойлович з регіментом стояв під Переяславом, ведучи бої з татарами. 29 червня гетьман надсилав Іллі Новицькому 48 левів для залікування ран, які той дістав у цих боях; отже, то були тяжкі, криваві сутички з жертвами з обох боків, якщо страждали не лише рядові козаки, але й офіцери-полковники.

29 червня гетьман Іван Самойлович був зі старшиною в Черкасах, а 5 липня розпочав переправу всього війська з лівого на правий берег Дніпра, щоб іти на Чигирин до приходу туди турецько-татарської допомоги. 15 липня завершив переправу з Богущкової Слободи під Черкаси і князь Ромодановський. За день війська під Смілою з'єдналися з корпусом Дмитрашки. Сюди ж прибула й дальня розвідка, яка доповіла, що з-за Дністра на Поділля вдерлася буджацька орда й розпочала грабунки. Самойлович і Ромодановський відправили проти них корпус Раїча в складі лівобережних полків, що були в нього, і правобережних – Кальницького, Канівського, Корсунського, Могилівського, Уманського полків та московське з'єднання яйцьких і донських козаків. Основна армія князя і гетьмана рушила під Чигирин, залишивши в Смілі залогу – «Москви приказ» і Сумський полк²⁴.

Ідучи під Чигирин, 20 липня, Самойлович і Ромодановський відправили з-під Канева з'єднання з вибраних козаків усіх полків на чолі з генеральним суддею Павлом Животовським під Павлоч, де засіли дорошенківці. З Києва воевода князь Трубецькой відправив йому на допомогу стрільців, драгунів і солдатів з амуніцією під проводом стрілецьких голів Михайла Уварова, Луки Ізеддінова та драгунського полковника Петра Делоргія. Але Павлочі вони не змогли взяти. До того ж, Дмитрашко сповістив, що на Київщину, під Ставище й Білу Церкву прорвалася велика орда, і корпус змушений був відступити. 21 липня московсько-козацька армія стала за 15 верст від Чигирини під Боровицею. Авангард прилуцького полковника Лазаря Горленка з двомастами козаками Сумського полку здійснив атаку на Чигирин,

але Андрій Дорошенко зі своїми козаками, середнятами і черемисами відбив її. Підійшовши до Чигирина, Ромодановський і Самойлович з Ніжинським, Київським, Чернігівським, Прилуцьким і Стародубським полками отаборилися на лівобережжі Тясмина під лісом. Потім два дні козаки рили окопи вздовж ріки, а згодом поставили з південного кримського боку 15 тисяч слобожан та стрільців і там почали рити шанці. Таким чином Чигирин було взято в суцільне кільце облоги. В шанцях помістили гармати й розпочали бомбардування міста.

28 липня боярин дав наказ до штурму, але обложено відбили його. Облога явно затягувалася і у війську князя та гетьмана почалося дезертирство²⁵.

Аби зняти облогу, він направив послів до пашів, які перебували у Валахії, з проханням прийти йому на допомогу. Правобережжя знову зазнало спустошливого турецького нашествия. У липні 1674 р. війська сераскира Каплан-паші форсували Дністер і, оволодівши Хотиним, вдерлися на Поділля. Прикордонні міста очікували допомоги від Самойловича, і підтримані його грамотами про надходження армії, не евакуювалися завчасно. Тому вони й стали легкою здобиччю завойовників: «Турчин Косницю достал, і усіх вистанано, а напотім місто Ціну достали і вистилали, відтіля зась місто Куничое в котором кілька городов зійшлося було, і там багато турків побито, але поганин не одступив таж приступом узяли і всіх вистинали», – пише Самовидець. У цей час були атаковані також Підгайці, Меджибіж, Бар. Проти агресора зі ставки гетьмана й князя відправили до Тульчина корпус Д.Раїча. Дійшовши до села Буки, Раїч послав полковника Вуйцу Сербина з двома тисячами козаків на допомогу Ладжину, а сам повернувся до Канева²⁷.

З 1,5 тис. козаків після облоги здалося в полон 800 козаків; турків прийшло під Ладжину 40 тис, вони мали 80 гармат. Побачивши турецьку армію, ладжичі викинули прапор і здалися після переговорів. Склало зброю і 800 козаків. А.Мурашко нізачо не хотів піддаватися і тримався кілька днів. Однак документи вказують, що всіх мурашкінців перебито, за другою версією – що А.Мурашко здався, коли в нього залишилось 12 чоловік. Його було вбито за те, що він сміливо вилаяв візира, – йому відтягли голову, а жителів міста взяли у полон.

Лівобережна козацька розвідка доповіла в табір під Чигирином, що на початку серпня хан форсував Дністер біля Сорок і простує під фортецю, а 9 серпня в таборі Самойловича стало відомо, що хан з Ладжину вислав авангард, який уже стоїть за Тясмином під містом. Тому командири дали загальний наказ до відступу. 10 серпня стрі-

льці й козаки спалили табір і вирушили до Черкас, де були вже 12 серпня. Напередодні, 11 серпня, під Чигирин прибув хан з ордами. Дорошенко в подяку подарував йому 20 козаків-барабашів і дозволив набрати ясир з тих жителів, які присягали царю. Об'єднавшись з татарами, дорошенківці 13 серпня під Черкасами наздогнали обози Самойловича й Ромодановського і раптово атакували їх. Але в бою, який тривав цілий день, були відбиті й повернули до Чигирина. Перелякані вістками про підхід основного турецького війська, князь і гетьман спішно 17 серпня переправилися на Лівобережжя, захопивши з собою черкасців, а фортецю спаливши²⁹, – «так усе вигоріло, нічого не зостало в Черкасах»³⁰. Самовидець з докором зазначає, що те «войсько, которое першей переправовалось кілька недель, то одного дня і ночі усе Дніпр переправили»³¹. П.Дорошенко з ханом, кинувши табір під Черкасами, поспішили до Умані, де вже стояв султан з армією. Про те, який опір загарбникам чинило українське населення і як на це реагували інтервенти, свідчать події під Уманню, куди підійшли турецько-татарські війська після Ладжину. Міська старшина, «турецької зради не знаючи», відправилась до ворожого табору просити помилування. Їх, а потім і другу делегацію взяли у полон, після чого місто почали посилено штурмувати. Протягом тижня населення мужньо захищало місто. Ворог оточив його окопами, насипав нарівні з міським високий вал, «так що з гармат турецьких у гармати уманські стріяно». Було зроблено підкоп під фортецю і «значну частину замку з лівої сторони, з приїзду, міні вирвали, аж до самого фундаменту». Оточенці не розгубилися і «тую дірку возами, гноем і землею понасипавши заставили були і вельми боронилися далі». Однак турки вдерлися до міста. Самовидець свідчить про жорстокі вуличні бої і розправу над жителями міста: «Не тилько на парканах, але вже по вулицях з дворів билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а інших по льохах, соломи понаволікавши, турки подушили, аинь їх нещадя, й малого й великого, у Раковской брами, где були остатне в місти сперлися, усіх вистинали, й конми по трупах ездячи, кого й мало живого сискали, без всякой милости мертвили...». Підкорене 25 серпня місто спалили. Загинуло до 40 тис. людей. З таким же звірством турецький султан захопив Ладжину, Мурафу, Умань, Стіну (Ціну), Бар та інші міста.

Захопивши Умань, турки рушили до Молдови, залишивши Дорошенкові орду, котра пішла на допомогу Чигирину, оточеному Ромодановським і Самойловичем. Довідавшись про наближення турків, князь і гетьман, остерігаючись їхнього нападу на Київ, поквалливо зняли облогу Дорошенкової столиці, спалили табір і 9 серпня 1674 р. по-

вернулися до Черкас. Незабаром туди прибули і переслідувачі – Дорошенко і хан. Самойлович і Ромодановський, забравши з собою черкаських жителів, фортецю знищили. Після сутички з супротивником за ніч і день (12-13 серпня) перебравлися на Лівобережжя, «хоча перед цим цілий тиждень переправлялися на правий берег», – дорікає командирам Самовидець. Виселили жителів і спалили Лисянку. Дорошенко зайняв невеликі порубіжні містечка, «барзо содравши плату» з них для татар.

У кінці вересня 1674 р. Дорошенко і хан з ордою підійшли до Дніпра під Ржищевом і, стоячи там два тижні, готували пороми з наміром вторгнутися на Лівобережжя. В Миргородський полк вдерлася розвідка боєм, але була відбита козаками й компанійцями. Навпроти, в Переяславі, стояли табором Самойлович і Ромодановський. Від нових боїв противників врятували запорожці Сірка та донські козаки з калмиками, які напали на Крим. Дорошенко відійшов у Корсунь. На початку жовтня дав відбій військам і Самойлович, убезпечивши дніпровий берег міцними залогами. В Кременчуці став Полтавський полк, у Чигирин-Діброві – Миргородський, у Вереміївці – Лубенський, а в Каневі з вибраними козаками усіх полків – Павло Животовський. 10 жовтня гетьман написав у Посольський приказ Матвееву, що розпустив основне військо на спочинок, бо виснажене літньо-осінньою кампанією, воно й саме вже розбігається³³.

26 квітня 1675 р. цар Олексій Михайлович дав наказ Ромодановському і Самойловичу, об'єднавшись, розпочати похід до Дніпра і стати табором під Переяславом, чекаючи там наказу вирушити в похід на Крим і вести переговори з польськими й литовськими гетьманами про спільні дії проти турків, татар і дорошенківців. Проте ще й з кінцем червня похід не розпочинався. І.Самойлович вів жваве листування з московським урядом, відмовляючи його від союзу з Польщею і від великих воєнних акцій проти Дорошенка й Криму. Тим часом, улітку 1675 р., татари набрали багато ясиру за Бугом, у районі Тульчина-Чичельника. Гетьман І.Самойлович оперативно скерував під'їзні загоны на Правобережжя для розвідки боєм. Зокрема, Ілля Новицький з Стайків доповідав йому 31 липня про рух хоругв польського ставленика Григорія Гуляницького під Білою Церквою, Ржищевом і Трипіллям³⁴.

2 липня 1675 р. цар удруге дає наказ Самойловичу й Ромодановському іти до Дніпра. Але указ знову тоне в дипломатичному листуванні. Втретє такий наказ цар дає 6 серпня. І лише 18 серпня регімент гетьмана вирушив з Батурина. 7 вересня він з'єднався з військом Ромодановського (у якого були полки П.Скуратова і Г.Кіндратьєва) між Прилуками та Галицею і рушили на Яготин,

де стояли до 16 вересня. Нарешті 18 вересня підійшли до Дніпра і за 10 верст навпроти Канева розбили табір.

Уже з табору Самойлович і Ромодановський відрядили на Правобережну Україну з'єднання під проводом генерального осавула Івана Лисенка й генерал-майора Франца Вульфа. З козаків до з'єднання ввійшли Переяславський полк Вука Сербина, сердюки Мовчана і компанійці Новицького. Це військо підійшло до Корсуня і, узявши всіх людей, «с полковником їх спровадили на Задніпр'я». 21 вересня цар дав командирам вказівки увенитися, що турецько-татарські війська пішли в Галичину й можна розпустити армію та повернутися з дніпровського берега, бо вона восени там «изнужається». 8 жовтня гетьман і князь зняли табір і рушили до Пирятина, звідки розпустили вояків по домівках. Іван Лисенко в жовтні 1675р. понад Дніпром, від Києва до Кременчука, виставив міцні залоги у фортецях і перехоплював татар та дорошенківців, котрі втікали на Лівобережну й Слобідську Україну від голоду³⁵.

Все літо 1676 р. тривали приготування до нового походу на правий берег Дніпра, вивчалась обстановка, оцінювалось становище. 19 липня 1676 р. гетьман Самойлович і князь Ромодановський одержали царський указ іти походом на Чигирин. І.Самойлович постійно тримав регімент у бойовій готовності на випадок вторгнення турецького чи татарського війська. 31 липня він видає універсал усій старшині військовій приготуватися до вторгнення кримчаків та дорошенківців і допомогти у веденні розвідки в пониззі Дніпра компанійцям Іллі Новицького. Лише 11 серпня князь і гетьман нарешті виступили на Чигирин. З-під Лохвиці, за сто верст до Дніпра, вони вислали передовий загін із 15 тисяч московських стрільців на чолі з Г.Косаговым і 4 козацькі полки генерального бунчужного Леонтія Полуботка³⁶.

До складу цього з'єднання, очевидно, ввійшли і полки компанійців Новицького та Павловського. Бо 14 серпня гетьман віддає наказ полку І.Новицького негайно вирушати з ним у похід на Чигирин і рухатися до Константинова, щоб з'єднатися з полком Я.Павловського. 8 вересня він пише листа І.Новицькому під Чигирин, обіцяючи скоро особисто прибути для остаточного вирішення проблеми з Дорошенком. А 12 вересня Самойлович наказав І.Новицькому прийняти до свого полку і козаків, які перейшли від Є.Гоголя після здачі П.Дорошенка. Ці війська форсували Дніпро і, просуваючись маршем, знову не дали можливості населенню прибережних містечок заховатися у гетьманській фортеці і, захопивши їх, наблизилися до Чигирина. А 8 вересня І.Самойлович і Г.Ромодановський стали табором над Дніпром проти Воронівки. Полки Г.Косагова й Л.Полуботка, вда-

ривши кілька разів по місту з гармат, відправили Дорошенкові царську грамоту з порадою здати булаву. На річці Яничарці за три версти від міста відбулися переговори з Дорошенком. 19 вересня 1676 р. Дорошенко нарешті визначився у ставленні до Москви, декларувавши власну лояльність, і з двотисячним загоном у таборі за Дніпром навпроти Воронівки присягнув цареві Федору Олексійовичу й «повіддавав знаки військові, що належали гетьманам, тобто бунчук, булаву, гармати». Капітуляція і присяга царю були задокументовані³⁹.

Царські війська Г.Косагова й козацькі полки В.Дуніна-Борювського захопили Чигирин – горішне і долишне місто, запаси харчів, гармати, порох та ін. Залишивши в замку залогу, російське й українське військо повернулося на Лівобережжя. У верхньому місті лишилося 1200 стрільців, у нижньому – 1000 козаків Чернігівського полку.

Отже, починаючи з 1674 р., в боротьбу з турецько-татарською агресією активно залучаються збройні сили гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича й поступово перехоплюють ініціативу у запорозьких козаків, роль яких до цього часу була домінантною. Саме у 1674 р. відбулися найбільші за досліджений період бої як з П.Дорошенком, так і з турецькими та татарськими частинами, котрі основний натиск спрямували на Поділля та Правобережжя. Українсько-московське військо здійснює два великі походи до Чигирини, які супроводжує підтримкою чисельних авангардних з'єднань. Власне означені бої, роль в яких лівобережних та слобідських полків визначальна, вирішили, зрештою, долю гетьманату Дорошенка та його союзу з Туреччиною.

Наступного, 1676 р., коли турецько-татарська армія зосередила воєнні дії в основному проти Речі Посполитої, князю Ромодановському й гетьманові Самойловичу демонстрацією військової переваги вдалося добитися остаточної капітуляції П.Дорошенка, а відтак розірвати його союз з Османською імперією. Це стало причиною першої російсько-турецької війни за Україну, яку оголошено Москві Стамбулом восени 1676 р.

¹ Заруба В.М. Студії з історії України. – К.: Освіта, 1995.; Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.: Монографія. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД. – 2003.

² Сокирко О.Г. Збройні сили Козацького Гетьманату 1648-1783 рр. – К., 2003.

³ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996.

⁴ Мельник Л.Т. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К.: Освіта; 1995.

⁵ Величко Самійло. Літопис. Том другий. – К.: Дніпро, 1991; Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.

⁶ Історія Української РСР у VIII т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 88-89.

⁷ Заруба В.М. Студії з історії України. – К.: Освіта, 1995. – С. 101.

⁸ Там само. – С. 102.

⁹ Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Монографія – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД. – 2003.? С. 229

¹⁰ Там само. – С. 230?231.

¹¹ Заруба В.М. Студії з історії України. – Київ: Освіта, 1995.? С. 102?103.

¹² Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах. – С. 232.

¹³ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 117.

¹⁴ Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах. – С. 242.

¹⁵ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 117

¹⁶ Сокирко О.Г. Збройні сили Козацького Гетьманату 1648-1783 рр. – К., 2003. – С. 24.

¹⁷ Там само. – С. 25.

¹⁸ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 117

¹⁹ Заруба В.М. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні – Гетьманщині в останній чверті XVII ст. ЗНТІН. – Львів. – 1993. – Т.225. – С. 232-257.

²⁰ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 118.

²¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – С. 154.

²² Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С.118.

²³ Історія Української РСР у VIII т. том. Другий. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 93-94.

²⁴ Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах. – С. 236.

²⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 305.

²⁶ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С.118.

²⁷ Заруба В.М. Студії з історії України. – К.: Освіта, 1995. – С. 105-108.

²⁸ Величко Самійло. Літопис. Том другий. – К.: Дніпро, 1991. – С. 176.

²⁹ Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст.. – кінець XVIII ст.. // УІЖ. – 1998. – № 1? С. 87?93.

³⁰ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 120.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 121.

³³ Стороженко І.С. Вказана праця. – С. 89.

³⁴ Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків XVII – XVIII ст. // Київська старовина. – 2003.? №1.? С. 42-58.

³⁵ Полієнко В.І. 3 історії козацької артилерії (XVII – XVIII ст.). Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань). – К. – Черкаси, 1994. – С. 143.

³⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис Історії України. – Львів: Видавництво наукового товариства ім.Т. Шевченка у Львові, 1992. – С. 47-50.

³⁷ Мельник Л.Т. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К.: Освіта; 1995. – С. 167.

³⁸ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 122.

³⁹ Велика історія України: у 2-х т. – Т.ІІ. – К.: Глобус, 1993. – С. 262.

УДК:т929Пилип Орлик

© Галина Яценюк
(Чернівці)

ОСТАННІЙ ЕТАП ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА-ЕМІГРАНТА ПИЛИПА ОРЛИКА (1734 – 1742 рр.)

У статті охарактеризовано дипломатичну діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, яка була спрямована на створення коаліції європейських держав для боротьби з Росією. Також проаналізовано дії П. Орлика під час російсько-турецької війни (1735-1739 рр.).

Ключові слова: гетьман-емігрант, коаліція, козаки, конгрес, екзил.

Г.Яценюк

Последний этап жизни и деятельности гетмана-эмигранта Филиппа Орлика (1734 – 1742 гг.)

В статье охарактеризовано дипломатическую деятельность гетмана-эмигранта Филиппа Орлика, которая была направлена на создание коалиции европейских государств для борьбы с Россией. Также дан анализ действиям Ф. Орлика во время русско-турецкой войны (1735-1739 гг.).

Ключевые слова: гетман-эмигрант, коалиция, казаки, конгресс, экзил.

G.Yatsenyuk

The Last Stage of the Life and Activity of Hetman-Expatriate Philip Orlyk (1734 – 1742)

This article describes diplomacy of Hetman-expatriate Philip Orlyk, which was aimed to create a coalition of European states to deal with Russia. Also article includes an analysis of the actions of P.Orlyk during the Russo-Turkish War (1735-1739).

Keywords: Hetman-expatriate, coalition, Cossacks, Congress, exile.

Проблема вивчення діяльності першого політичного еміграційного уряду України на чолі з гетьманом Пилипом Орликом довгий час замовчувалась. Однак вона є важливим і невід'ємним фактом нашої історії. Тому що еміграційний уряд на чолі з Пилипом Орликом намагався виправити те становище, в якому Україна опинилась після підписання українсько-шведського договору.

Після смерті короля Швеції Карла XII його наступники почали домовлятися з Росією про мирні переговори, але про Україну мова не йшла.

У зв'язку з цим гетьман України в екзилі Пилип Орлик починає нові спроби налагодження дипломатичних стосунків з польським королем Августом II.

Метою ж гетьмана-емігранта було дістатися до Царгорода, однак його мріям не судилося здійснитись. Турецький уряд призначив Пилипу Орлику зупинитися в Салоніках (сюди прибув 7 грудня 1722 р.)¹. Гетьман сподівався, що тут затримається ненадовго, однак мусив бути тут 10 років, хоч не під замком, але без дозволу турецьких властей не мав права нікуди виїжджати.

3 1729 р. поруч з українським гетьманом-емігрантом на політичній арені з'являється його син Григорій Орлик. Після років навчання та військової служби молодий Орлик включається у політичну й дипломатичну діяльність свого батька.

11, 14 і 16 грудня 1730 р. Григор Орлик проводив довгі наради з міністром закордонних справ Франції Шовеленом, якого хотів переконати звільнити його батька². Шовелен обіцяв на королівській нараді підтримувати меморіал гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також і до старого маршала Вілена, який з 1730 р. став новим послом Франції в Стамбулі. Вілен теж обіцяв допомогти у цій справі. Григор писав до батька: «Маршал Вілен дуже розумна людина й добре розуміє сучасну кон'юнктуру»³.

2 січня 1732 р. у Франції відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіал про українську справу і в доказ того, наскільки рух в Україні небезпечний для росіян, звернув увагу на донесення французького посла в Петербурзі Маньяна, котрий, передаючи 16 листопада 1730 р. історію вступу на трон цариці Анни, писав: «Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування...»⁴.

Внаслідок цієї наради 1 березня 1732 р. Людовік XV надіслав докладну інструкцію до Вілена відносно Орлика. В ній говорилося: «Тому що я цікавлюсь багато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасний стан; друге – щоби в майбутньому він міг мати поважне і відповідне